

Қазақстан Республикасы
Ғылым және жоғары білім министрлігі

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты

ОТАН ТАРИХЫ

2025. №28 (4)

ISSN 1814-6961
E-ISSN 2788-9718

- ТАРИХ
- ЭТНОЛОГИЯ
- АРХЕОЛОГИЯ

ОТАН ТАРИХЫ

2025. №28 (4)

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы **Отечественная история** **History of the Homeland**

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2025. № 28 (4)

РЕДАКЦИЯ

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Редакциялық алқа

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Абдырахманов Толобек Әбілұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Қырғыз Республикасы, Бішкек)

Апендиев Тимур Әкімханұлы – PhD докторы, доцент, жетекші ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Горшенина Светлана Михайловна – PhD, тарих ғылымдарының кандидаты; CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/ Sorbonne университетінің зерттеу бөлімінің директоры (Франция, Париж)

Исмағұлов Оразақ Исмағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің физикалық антропология зертханасының меңгерушісі (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Шиндзю Като – PhD (археология бойынша), Нарадағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара)

Бирсель Каракоч – Уппсала университетінің түркі тілдерінің профессоры (Швеция, Уппсала қ.)

Мионг Сун-ок – антропология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор (Корея, Сеул)

Қозыбаева Махаббат Маликовна – PhD доктор; Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Моррисон Александр – PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Ұлыбритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – археология ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс университетінің «Биоархеология» ғылыми орталығының жетекшісі (Литва, Вильнюс)

Муминов Әшірбек Құрбанұлы – тарих ғылымдарының докторы, арабтанушы, профессор; ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Түркия, Стамбул)

Нұрсан Әлімбай – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Оттепова Гүлфира Елубайқызы – тарих ғылымдарының докторы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.)

Оутрам Алан – археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна – Солтүстіктің байырғы халықтарының мәселелері және гуманитарлық зерттеулер институтының этнологиялық зерттеулер орталығының жетекшісі (АН СР(Ы) ХР) (Ресей Федерациясы, Якутск қ.)

Рюосуке Оно – Васеда университетінің тереңдетілген гуманитарлық зерттеулер орталығының доценті (Жапония, Токио)

Сәбитов Жақсылық Мұратұлы – Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институтының директоры, PhD доктор (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Томохико Уяма – PhD докторы, Хоккайдо университетінің славян және еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония, Саппоро)

Финке Питер – PhD докторы, Цюрих университетінің Макс Планк институтының профессоры (Швейцария, Цюрих)

Шотанова Ғалия Айтжанқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Жауапты редактор

Абдулина Ақсұңқар Тұрсынқызы

Жауапты хатшы және редактор

Мырзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нұрлыбек Айдарбекұлы

Көбеев Рүстем Джаулыбайұлы

Техникалық көмек

Зікірбаева Венера Серікқызы

Копеева Сания Жұматайқызы

РЕДАКЦИЯ

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционной коллегии

Абиля Аманжолович – доктор исторических наук, профессор (Республика Казахстан, г. Астана)

Абдырахманов Толобек Абилович – доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР (Кыргызская Республика, г. Бишкек)

Апендиев Тимур Акимханович – PhD, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Горшенина Светлана Михайловна – доктор PhD, кандидат исторических наук; директор по исследованиям CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Университет Сорбонны (Франция, г. Париж)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана)

Като Синдзи (Shinji Kato) – PhD (в области археологии), Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара)

Бирсель Каракоч, профессор турецких языков, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Мионг Сун-ок – доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, г. Сеул)

Козыбаева Махаббат Маликовна – доктор PhD; ведущий научный сотрудник Института культуры и духовного развития «Алаш» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана)

Моррисон Александр – PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – доктор археологии, профессор, руководитель Научного центра «Биоархеология» Вильнюсского университета, (Литва, г. Вильнюс)

Муминов Аширбек Курбанович – доктор исторических наук, арабист, профессор; консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул)

Нурсан Алимбай – кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Отеева Гульфира Елубаевна – доктор исторических наук, профессор Павлодарского педагогического университета им. А.Х. Маргулана (Республика Казахстан, г. Павлодар)

Оутрам Алан – доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере (Великобритания, г. Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна, руководитель Центра этнологических исследований Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера (ИГИ АН РС(Я)) (Российская Федерация, г. Якутск)

Рюосуке Оно – доцент, Центр перспективных гуманитарных исследований, Университет Васеда (Япония, г. Токио)

Сабитов Жаксылык Муратович – директор Научного института изучения Улуса Джучи, доктор PhD (Республика Казахстан, г. Астана)

Томохико Уяма – PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований университета Хоккайдо (Япония, г. Саппоро)

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, г. Цюрих)

Шотанова Галия Айтжановна – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Ответственный редактор

Абдулина Аксункар Турсуновна

Ответственный секретарь и редактор

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Научные редакторы:

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нурлыбек Айдарбекович

Кубеев Рустем Джаулыбайулы

Техническое сопровождение

Зикирбаева Венера Сериковна

Копеева Саня Жуматаевна

EDITORIAL TEAM**Editor-in-Chief**

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, general Director of Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editorial board members

Abil Erkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Republic of Kazakhstan, Astana)

Abdyrakhmanov Tolobek Abilovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic (Kyrgyz Republic, Bishkek)

Apendiev Timur Akimkhanovich – PhD, associate professor, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Gorshenina Svetlana Mikhailovna – PhD, Candidate of Historical Sciences; Research Director of CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Sorbonne University (France, Paris)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Laboratory of Physical Anthropology of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana)

Shinji Kato – PhD (Archaeology), Nara National Research Institute for Cultural Properties (Japan, Nara)

Birsel Karakoch – Professor of Turkic Languages, Uppsala University (Sweden, Uppsala)

Myong Soon-ok – PhD (Anthropology), Associate Professor (Seoul, Korea)

Kozybaeva Makhabbat Malikovna – PhD; Leading Researcher, Institute of Culture and Spiritual Development «Alash» of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Republic of Kazakhstan, Astana)

Morrison Alexander – PhD, Professor, New College, Oxford (United Kingdom, Oxford)

Motuzaitė-Matuzevichute Gidrė – Doctor of Archaeology, Professor, Head of the Scientific Center «Bioarchaeology» of Vilnius University, (Lithuania, Vilnius)

Muminov Ashirbek Kurbanovich – Doctor of Historical Sciences, Arabist, Professor; Consultant to the Director General for Organizational Activities of the OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul)

Nursan Alimbay – Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Otepova Gulmira Elubayevna – Doctor of Historical Sciences, Professor at the A. Margulan Pavlodar Pedagogical University (Republic of Kazakhstan, Pavlodar)

Outram Alan – Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter)

Romanova Ekaterina Nazarovna – Head of the Center for Ethnological Research, Institute for Humanitarian Research and Problems of Indigenous Peoples of the North (IHR RAS (Yakutia)) (Russian Federation, Yakutsk)

Ryuosuke Ono – Associate Professor, Center for Advanced Humanitarian Studies, Waseda University (Japan, Tokyo)

Sabitov Zhaksylyk Muratovich – Director of the Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, PhD (Republic of Kazakhstan, Astana)

Tomohiko Uyama – PhD, Professor, Center for Slavic-Eurasian Studies, Hokkaido University (Japan, Sapporo)

Finke Peter – PhD, Professor, Max Planck Institute, University of Zurich (Switzerland, Zurich)

Shotanova Galiya Aitghanovna – Candidate of historical sciences, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editor-in-Chief

Abdulina Aksunkar Tursunovna

Responsible Secretary and Editor

Murzakhodjaev Kuanysh Madievich

Scientific Editors:

Kasymova Didar Beysengalieva

Chernienko Denis Arkadyevich

Dosymbetov Nurlybek Aidarbekovich

Kubeev Rustem Dzhaubayuly

Technical support

Zikirbaeva Venera Serikovna

Kopeeva Saniya Zhumataevna

Published in the Kazakhstan
Otan tarihy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 28. Is. 4. Pp. 1331–1340,
2025
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI 03.20.41

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1331-1340

ЖЕТІСУ ЖӘНЕ ІЛЕ АЛАБЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІНДЕГІ КЕЙБІР ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР (1991-2023 ЖЖ. ЗЕРТТЕУЛЕР НЕГІЗІНДЕ)

Ақбар Ерболұлы Ерғабылов

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, әл-Фараби даңғылы, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты
<https://orcid.org/0000-0001-8940-1246>. E-mail: akbarergabylov0@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Ерғабылов А.Е., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Жетісу ежелден отырықшы-егінші және көшпелі-мал өсіруші мәдениеттердің шекарасы түйіскен аймақ болып келген. Тас ғасырынан бастап этнографиялық кезеңге дейінгі археологиялық ескерткіштердің барлық түрлерін өңірден кездестіруге болады. Осы ескерткіштердің айтарлықтай бөлігін орта ғасырларға жататын қоныс, жерлеу, діни және т.б. ескерткіштер құрайды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Ұсынылып отырған ғылыми мақалада Ұлы Жібек жолының Жетісу және Іле өзені алабындағы тармақтарының бойында өмір сүрген ортағасырлық қалалардың пайда болып дамуы, сонымен қатар әлсіреу себептері археологиялық тұрғыдан қарастырылады. Осыған байланысты 1991 жылдан бері қазіргі уақытқа дейін аймақты зерттеуші ғалымдардың еңбектері қамтылады. Өңір арқылы ұзақ уақыт бойы халықаралық сауда керуен жолының негізгі тармақтарының бірі өткен. Жетісу ерте кезден бастап адамзаттың өмір сүруі, олардың материалдық мәдениеті пайда болып, сауда жолында байланыс орнатуының бірден бір себебі табиғаттың, ауа-райының қолайлы болғандығы алға қойылады. *Нәтижелер.* Жетісу табиғаты бай, нағыз қала мемлекеттер өмір сүруіне ыңғайлы аймақ болғандығын ғылыми жұмыс арқылы көз жеткізілді. Адамзат баласының шаруашылығы мен мәдениетінің дамуы табиғатпен, қоршаған ортамен тікелей байланысты болған. Қазіргі таңда қола дәуірінің тұрағы мен ортағасырлық елді-мекеннің бір жерде орналасуы бекер емес. Қала мәдениетінің өсуіне әсер еткен саяси процестер. Сол уақытта қала мәдениет, елді мекендердің құрылуының алғашқы себептері, онымен қоса Ұлы жолдың, жалпы Жетісудың қалалық өмірдің тоқтауының себептері анықталды. *Қорытынды.* Жетісу мен Іле алабы ортағасырлық ескерткіштерінің археологиялық зерттелу тарихына шолу жасалып, енді болашақта, келесі ғылыми жұмыстарда тың мәліметтер мен материалдар жарияланып, жаңа ашылулар жасалатын болады.

Түйін сөздер: археология; Жетісу; Жібек Жолы; қала; зерттелу; климат; шаруашылық. **Дәйексөз үшін:** Ерғабылов А.Е. Жетісу және Іле алабындағы Ортағасырлық қалалардың зерттелуіндегі кейбір өзекті мәселелер (1991–2023 жж. зерттеулер негізінде) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1331–1340-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1331-1340

НЕКОТОРЫЕ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ИССЛЕДОВАНИИ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ ЖЕТЫСУ И ДОЛИНЫ РЕКИ ИЛИ (НА ОСНОВЕ ИССЛЕДОВАНИЙ 1991–2023 ГГ.)

Акбар Ерболулы Ергабылов

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

(д. 71, проспект аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)

Докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби <https://orcid.org/0000-0001-8940-1246>. E-mail: akbarergabylov0@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Ергабылов А.Е., 2025

Аннотация. *Введение.* Жетысу издавна являлся регионом, где сходились границы оседло-земледельческой и кочево-скотоводческой культур. В регионе можно найти все виды археологических памятников, от каменного века до этнографического периода. Значительную часть этих памятников составляют поселения, погребальные, религиозные и другие памятники. *Цель и задачи исследования* – В данной научно-исследовательской статье по археологическим материалам будут рассматриваться причины возникновения, развития, ослабления средневековых городов, население, которое проживало в Жетысу и в долине реки Или, вдоль Великого Шелкового пути. В связи с этим с 1991 года по настоящее время освещаются труды ученых-исследователей региона. Через регион долгое время проходила одна из основных ветвей международного торгового караванного пути. В Жетысу с незапамятных времен существование человечества, их материальная культура во многом были связаны с факторами природы. Одной из причин появления средневековых поселений и установления связей на торговом пути можно назвать благоприятные погодные условия. *Результаты.* Проведённое исследование позволяет сделать вывод о том, что земли Жетысу отличались богатством природных ресурсов и благоприятными условиями для жизни, что способствовало формированию поселений, городов и государственных образований. Не случайно в пределах одного археологического района здесь могут быть зафиксированы стоянки бронзового века и средневековые поселения. В работе рассмотрены политические процессы, оказавшие влияние на развитие городской культуры. Вместе с тем выявлены предпосылки формирования городской культуры и населённых пунктов, а также причины упадка городской жизни и функционирования Великого шёлкового пути в Жетысу в целом. *Заключение.* В статье представлен обзор истории археологического изучения средневековых памятников Жетысу и долины реки Или. Полученные результаты создают основу для дальнейших исследований; в последующих научных публикациях планируется введение в научный оборот новых материалов и данных, связанных с последними археологическими открытиями.

Ключевые слова: археология; Жетысу, Шелковый путь, город, исследования, климат, хозяйство.

Для цитирования: Ергабылов А.Е. Некоторые актуальные проблемы в исследовании Средневековых городов Жетысу и долины реки или (на основе исследований 1991–2023 гг.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1331–1340. [на казахском языке].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1331-1340

SOME ACTUAL PROBLEMS IN THE STUDY MEDIEVAL CITIES OF ZHETYSU (BASED ON RESEARCH FROM 1991 TO 2023)

Akbar Erboluly Yergabylov

Al-Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Avenue, 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan)

Doctoral Student at Al-Farabi Kazakh National University

<https://orcid.org/0000-0001-8940-1246>. E-mail: akbarergabylov0@gmail.com

© Valichanov IHE, 2025

© Yergabylov A.E., 2025

Abstract. *Introduction.* Zhetysu has long been a region where the borders of settled agricultural and nomadic pastoral cultures converged. All kinds of archaeological sites can be found in the region, from the Stone Age to the ethnographic period. A significant part of these monuments are the settlement, funerary, religious and other monuments. The purpose and tasks of the study – In this scientific research article on archaeological materials, the causes of the emergence, development, and weakening of medieval cities, the population of which lived in Zhetysu and the Ili River Valley, along the Great Silk Road, will be considered. In this regard, from 1991 to the present, the works of scientists and researchers of the region have been highlighted. For a long time, one of the main branches of the international trade caravan route passed through the region. Since time immemorial, the existence of mankind and their material culture have been largely related to the factors of nature. One of the reasons for the appearance of medieval settlements and the establishment of trade links is favorable weather conditions. *Results.* Thanks to scientific work, it is possible to make sure that the Zhetysu lands were rich in nature, a comfortable place to live in settlements, cities and states. It's not for nothing that you can now surround a Bronze Age parking lot and a medieval settlement in one place. The political processes that influenced the growth of urban culture are considered. At the same time, the root causes of the formation of urban culture, settlements, as well as the reasons for the shutdown of the Great Road, and urban life in Zhetysu in general will be identified. *Conclusion.* A review of the history of the archaeological study of the medieval monuments of Zhetysu and the Ili River Valley was conducted, and in the future, extensive new information and materials will be published in the following scientific papers in accordance with the new discoveries.

Keywords: Archaeology, Zhetysu, Silk Road, city, research, climate, farming.

For citation: Yergabylov A. Some actual problems in the study Medieval cities of Zhetysu (based on research from 1991 to 2023) // Otan tarikhy. 2025. T. 28. No 4. Pp. 1331–1340. [in Kazakh].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1331-1340

Кіріспе. Жетісу – өзінің табиғи әлеуеті, археологиялық ескерткіштері және географиялық орналасуы бойынша ең бай өңірлердің бірі. Жетісудың ауданы: солтүстігінде Балқаш көлі, солтүстік-шығысында Алакөл, Сасықкөл көлдерімен шектеседі. Оңтүстік-шығысында Алатауы, оңтүстігінде Солтүстік Тянь-Шань жоталарымен шекараласып жатыр.

Ал Жетісу атауына келсек, ең алғаш XVIII ғасырдың соңғы ширегінде тарихшы-топограф И.Г. Андреев «Описания Средней орды киргиз-кайсаков» еңбегінде кездеседі. Жүздеген жылдардан кейін Н.А. Аристов орыс географиялық қоғамының архивінде И.Г. Андреевтың жазбаларын саралап, Жетісу атауы бойынша сәйкестендіру жұмыстарын атқарды: Жетісу-Жидысу, Джиты-су. Жетісу атауы орыс жазбаларында 1825 жылдары көрініс тапты [Аристов, 2001: 439].

Ал біз айтып отырған тарихи Жетісу қай жерлерді алып жатыр? Оған жауап ретінде Семей жерінен Іле аумағына дейінгі сауда жолында жүргізілген сипаттама жұмыстарын қарастырайық. Алғашқыда тілмаш Бубеннов, әскери қызметкер Лещев осы жолда саудагерлерден сұрап мәліметтер жинаған. Олардың айтуынша Жетісу – керуен жолының бір бөлігі, ол жерден өту үшін биік Алатау етегінен шығып солтүстікте Балқаш көліне құятын, күрделі жеті өзеннен өту керек екен. Қазіргі кездегі аймақтағы жеті өзенді жазғандары күмән келтірмейді.

1867 ж. құрылған Түркістан генерал-губернаторлығы құрамында болған Жетісу облысының (Семиреченская область) әкімшілік территориясының солтүстікте Ферғана жотасымен шектелсе, батыста Шу алабына дейін жетіп, өте ауқымды аймақты алып жатты. Бірақ уақыт өте келе Ресей

Империясы құлады, КСРО-да ыдырап, тек тарих болып қалды, ал «Семиреченская область» әкімшілік территориясы археология ғылымында Жетісу жері болып қалыптасып кетті. Соның салдарынан қазіргі таңда Іле мен Алакөл алабының арасындағы аймаққа қатысты кейінгі зерттеушілердің еңбектерінде «солтүстік-шығыс Жетісу» деген қате ұғым қалыптасқан. Қысқаша айтқанда, нағыз Жетісу жерін көптеген ғалымдар солтүстік-шығыс Жетісу деп атайды.

Аталған аймақта Балқаш көліне құятын бірнеше өзен ағады және сол өзендердің қатарында саяхатшылар естеліктерінде көп кездесетін жеті өзен де бар. Олар: Көксу, Қаратал, Ақсу, Бүйен, Сарқан, Лепсі және Тентек өзендері. Қаратал өзені – Балқашқа құятын өзендердің ішінде Іледен кейінгі орынды алатын, Жоңғар Алатауының батыс етегін толық алып жатқан ірі су жолы. Көптеген бастаулардан жиналған өзен таудан шыққан кезде, үлкен Көксу өзенімен қосылады. Осыдан кейін Біже өзенімен бірігіп, құмды жерден өтіп 3-4 арнаға бөлініп Балқаш көліне құяды. Ал Іле өзені жеті өзеннің қатарынан табылмауының себебі, Іле өзені Қытай жерінен, яғни Тянь-Шань тауларынан бастау алып Балқаш көліне келіп құяды. Саяхатшылар жазбаларында кездесетін жеті өзен болса, Жетісу Алатауынан басталып Балқаш көліне құюы шарт. Оның үстіне Іле өзені мен оның алабын жеке бір тарихи-мәдени және географиялық аймақ ретінде қарастыру орынды деп ойлаймыз. Тентекке келетін болсақ, өзінің аты айтып тұрғандай, жалғыз осы су арнасы Жетісу Алатауынан шығып Сасықкөлге барып құяды.

Ұлы Жібек Жолы – шығыс пен батыс халықтарын ғасырлар бойы байланыстырған қан тамырлары сынды тармақ-тармақ керуендер ізімен мәдениет, өнер және ғылыми прогрес таратқан жол. Осы шығыс пен Еуропаны байланыстырған Ұлы жол жер жаннаты Жетісуды да айналып өткен жоқ. Ғажап керуендер Қытай жерінен Жоңғар қақпасы арқылы Алакөл алабына шығып, ары қарай Жетісу Алатауының етегін бойлай, орта ғасыр саяхатшылары мен географтарының жазбаларында кездесетін, жеті өзен торабынан өтіп Іле Алатауына жеткен.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында Тәуелсіздік жылдары өңірді археологиялық тұрғыда зерттеген ғалымдардың еңбектері кеңінен пайдаланылды. Зерттеушілердің жазған еңбектерін талдай отырып, өңірдің тарихы және Жетісудың аумағы бойынша мағлұматтар алынды. Еңбектерді саралай отырып, Жетісу, Жібек жолы бойында өмір сүрген ортағасырлық қалардың пайда болып дамуы, сонымен қатар әлсіреу себептері жайында ақпараттар жинақталды. Аталған өңірде кейінгі жылдары ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың еңбектері қазіргі уақытта үлкен маңызға ие.

Көп жылдар бойы Жетісу мен Іле алабында зерттеу жұмыстарын жүргізген К.М. Байпаков, Т.В. Савельева және А. Төлеубаевтың еңбектерін негізге алынды [Байпаков, Савельева, 2005].

Талқылау. Ежелден адамдардың қоныстануы, шаруашылығы мен мәдениетінің дамуы табиғат факторлары және қоршаған ортамен тікелей байланысты болған. Көптеген мәдениеттер мен мемлекеттердің белгілі аймақтарда қалыптасуы, қола дәуірінің қонысы мен ортағасырлық қалалардың бір жерде орналасуы да бекер емес. Ғасырлар өте келе көп өзгеріс болғанымен, адамдардың ойлау және шешім қабылдауға келгендегі таңдауларында айтарлықтай айырмашылық жоқ. Жетісудағы ортағасырлық елді-мекендердің пайда болып, сауда жолында байланыс орнатуының бірден бір себебі де осы аймақтың ерекше қолайлы табиғатымен байланысты екеніне күмән жоқ.

Жетісудың тау бөктері мен жазық жерлерді алып жатқан дала аймақтарының белдеулері егіншілікпен қатар мал шаруашылығымен де айналысуға қолайлы болуы, ортағасырлық қала мәдениетінің жан-жақты дамуына өз септігін тигізді. Ұқсас үдерістерді көптеген таулы аймақтардан, оның ішінде Іле Алатауы баурайында орналасқан ортағасырлық қалалар мен елді-мекендер шаруашылығынан байқауға болады. Осы ландшафтық белдеулер ішінде біз қарастырып отырған екі ірі тарихи-мәдени ауданы бар. Біріншісі – Жетісу Алатауының шығысында Алакөл көлінен, батысында Іле жазығына дейінгі аймақты қамтиды. Аталған аймақ Жетісу өңіріне кіреді. Екіншісі Іле Алатауы, Солтүстіктегі Балқаш көлі арасын алып жатыр. Соңғы уақыттағы А. А. Горячевтың зерттеулеріне сүйенсек Жетісудің таулы аймақтарында б.з.б XIV–XIII ғасырларда тұрақты қоныс орындары пайда болған [Горячев, Мотов, 2018: 19]. Бұл дегеніміз қазіргі уақытқа дейін, аталған аймақтың ауа райы егіншілік жүргізуге өте қолайлы болды. Сонымен қатар, палеоботаникалық талдау көрсеткендей, мұнда бидай – 64%, тары – 44%, арпа – 35%, жүзім – 8%, жаңғақ – 8% өсірілді. Алматы мен Жетісудың тау бөктеріндегі және таулы аймақтарындағы жауын – шашын мөлшері 684 мм/г-дан едәуір жоғары, ал Тараз аумағында 344 мм/г құрайды. Жалпы, осындай факторларды ескере отырып Жетісудағы мал шаруашылық, егіншілік үшін жайылымды жерлердің ыңғайлы

болғандығына көз жеткізуге болады. Мұнда орналасқан қалалар ұзын қабырғалармен қоршалып, және де өзіндік бір ауыл округтері болған [Байпаков, Григорьев, 1999].

Көшпелі ортаның қысымы аймақтың тарихи географиясына әсер етті. Аймақтағы қалалармен қатар көптеген бекініс-қоныстар өмір сүрді. Бір-бірінің байланыстағы әрекеттеріне қарамастан, көшпенділер мен қала тұрғындары арасындағы қарым-қатынас өте жақсы болған жоқ. Алайда, тепе-теңдік әрқашан аймақты бақылайтын жоғарғы биліктің қолында болды.

К.М. Байпаков өзінің зерттеулерінде ортағасырлық қалалар қоныс, тұрақ орындарында пайда болды деген тұжырым келтіреді. Бұл жерде айтатын тағы бір мәселе, ерте орта ғасырда түркі тайпалары аспан әлеміне, көк тәңіріне сенген болатын. Олардың қоныс, тұрақтары өзен жағасында, тау бөктерінде орналасуы көк тәңіріне, аспанға жақын болуы дегенді білдіреді [Байпаков, Воякин, Терновая, 2016: 121-154]. Жетісу VIII ғасырда Қарлұқ қағанатының құрамына кірген және сонда өмір сүрген халық көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан. Қыста қыстауға, жаза жайлауға ауысып отырған. Ал күз, көктем айларында тау етектерінде қоныстанған. Сондай-ақ, VIII-IV ғасырларда пайда болған елді мекендер Жетісудың табиғаты ең қолайлы жерлерде орналасқан. Талғар, Алматы I және Сумбе (Лабан) тау асуларында, Антоновское (Каялық) және Қарғалы Шығыс Түркістанға барар жолда орналасқан [Байпаков, Савельева, 2018]. Жетісудағы қалалық және егіншілік мәдениетінің өркендеуі X-XIII ғасырларға келеді (Байпаков, Савельева, Чанг, 2005). Бұл 950-1250 жылдардағы ортағасыр уақытында климаттың оңтайлы кезеңі болғанын бірден айту керек. Жалпы айтқанда бұл – солтүстік жарты шардағы жылы климат дәуірі. Бұл кезең Батыс және Шығыс Еуропада жылы ауа-райы уақыты, сондай-ақ планетаның кейбір аймақтарында климаттың ылғалдану кезеңдеріне саяды. Біздің ойымызша, қала мәдениеттің пайда болуы, шаруашылық, егіншілік дамуы, Жібек Жолы бойындағы сауда саттық, барлығы аталған аудандағы ауы райының қолайлылығына байланысты болды деген ойға тоқтадық.

Іле алатауы етегінде орналасқан Талғар қаласын мысалға алайық. Ортағасырлық Талғар қалашығы орналасқан табиғат адамның дамып жетілуіне өте қолайлы болғандығы белгілі, мәселен, су көздерінің көптігі, сондай-ақ жұмсақ климат егіншілік пен бау-бақшаның дамуына жақсы ықпал етті. Неолит дәуірінде адамдардың осы алқапты мекендегендегі анықталды. Қазақстан-Америка экспедициясы барлау барысында қалашықтың шығыс бөлігіндегі егістік алқаптарынан неолит дәуіріне тән бұрғыланған саңылаумен (раковинамен) өңделген тастар сияқты құнды артефактілерді тапты. Қалашықтың орталығында диаметрі 25 м болатын маусымдық ағынды су қоймасы болуы мүмкін деген деректер келтіреді. Городецкийдің пайымдауынша қалашықтың солтүстік-шығыс қоршауынан 70 метр жерде өлшемі шамамен 160x180 м болатын шаруашылықтың орны болған, қазіргі уақытта жекеменшіктің аумағына өтіп кеткен деген дерек келтіреді. Талғар қалашық аумағындағы кездейсоқ олжалардың көптігі қараханид дәуіріндегі қала өмірінің өркендеуі туралы, соның ішінде бірегей сырттан келген артефактілер, оазистің құрылымын, халықтың бірнеше елді мекенге қоныстанғанын және егіншіліктің сипатын айғақтайды [Железняков, Жұмай, 2021: 272-282].

Жетісудағы ортағасырлық төрткүлдердің орналасуына келетін болсақ, басқа да аймақтармен ұқсас, көбінде бұлақ, өзен және көлдердің жағасында қоныс тебу қолайлы болған. Географиялық орналасуы таулы аймақ болса да, тіпті сазды жерлерде де негізгі фактор су көзінің жақын болуы. Қазіргі таңда зерттеліп жатқан көптеген төрткүлдер де ірі өзендердің арнасына жақын жерлерден табылған. Бірақ өкінішке орай бүгінгі күнде аталып отырған ірі өзендерді біразы тартылып қалған [Ақымбек, Шағырбаев, 2020: 182-194].

XI-XIII ғасырларда Жетісу мен Іле алабының таулы аймақтарында, осы Іледен бөлек Талғар, Есік, Қаратал, Лепсі өзендерінің аңғарларында да бірқатар елді мекендер мен қалалар пайда болады. X-XIII ғасырларда Іле өзенінің төменгі ағысында отырықшы-егіншілік өмір пайда болды. Ол дегеніміз табиғаты қолайлы, жылы, судың жағасында қала мәдениетінің дамып, жетілгеніне көзіміз жетті. Оған дәлел, археологиялық зерттеулер барысында қалашықтар маңында су жүйесінің (арық, бөгет, канал) табылуы. Зерттеулерге сүйенсек, осы уақыттарда аталған аймақта дәнді дақылдар мен жеміс ағаштарының бірнеше сорттары өсірілді. Қазба кезінде бидай, арпа, шемішке, өрік, алма қалдықтары табылды. Чанчунның зерттеулеріне келетін болсақ, оның айтуы бойынша Іле өзенінің алқабында мақта өсірілді. Ауыл шаруашылығының одан әрі дамуы отырықшы халық санының өсуіне әкелді. Сонымен қатар, Іле Алатауының бойында орналасқан қалалардағы жасанды суару әдісі VIII-X ғасырларда дамыды. Ол үшін арнайы дайындалған арықпен, арналармен қамтамасыз етілген өзен сулары пайдаланылды [Сараев, 2007: 123]. Жартылай отырықшы көшпелілер суару жүйесін қолдану, дайындау үшін, таулы жердің конустық, көлбеу аймақтарын пайдаланған.

2023 жылы Өл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің археологтары, Р.С. Жұматаев бастаған ғалымдар тобы Қапал-Қазылағаш 1 қалашығында алғашқы зерттеу жұмыстарын жүргізді. Қалашық көптеген өзен арасында, сазды жерде орналасқан. Қазіргі таңда қалашық айналасында шаруашылық фермалары жұмыс жасап, егін алқаптары өсіріледі. Жетісуда елді мекен пайда болып, өмір сүруіне табиғаттың рөлі жоғары екендігіне тағы бір мәрте көзіміз жетті. [Шакенов және басқа, 2023: 86-91].

Іле алқабының қалаларында халық саны XII -XIII ғасырларда 33000-39000 мыңға жетті. Алматы мен Талғарда 3800-4200 адам, Каялықта (Қойлық) – 10000-13000 адам, Шелекте – 4200-5000 адам, Дүнгенде – 4760-5600 адам, Көктұмда – 5600-6400 адам, Сумбеде – 1870-2200 адам өмір сүрді [Байпаков, Савельева, Чанг, 2005: 238]. Аталған уақытта қолөнер өркендеді. Қыш және темір өндіретін ұстаханалар дамыды. Жалпы, осы уақыттарда Жетісу мен Іле алабының қала-мәдениетінің ең дамыған бір уақыты деп айтуға болады.

Жоғарыда атап өткендей, XIII ғасырда Жетісу аймағында орналасқан қарлұқ мемлекетінен кейін, XIII ғасырға дейін қарахан мемлекеті, қарақытайлар, найман мемлекеті, соңғысы монғолдар өмір сүрді. Жетісуды басып алғаннан кейін монғолдар, аймақтың табиғи әлеуетіне, жағдайына қызықты. Жайылымды жерлердің көптігі, климаттың оңтайлығы және де стратегиялық тұрғыдан жақсы орналасуы, Жетісуды монғолдар өз элитасының тұратын жеріне айналдырды.

Нәтижелер. Жетісуда орналасқан қалаларының тұрмыс-тіршілігінде XIV ғасыр шешуші болды. Осыған байланысты зерттеушілердің еңбектерін саралаймыз.

XIV ғасырдың екінші жартысында Жетісу мен Іле алабында қала мәдениеті жойылып, толық күйреуге ұшырады. Саяси оқиғалармен қатар, Ұлы Жібек Жолы бойындағы халықаралық сауданың мәжбүрлі түрдегі тоқтатылуы және ұзақ мерзімді экологиялық фактор – Еуразиядағы жаһандық салқындау болды.

XIII–XIX ғасырдың ортасында палеоклиматологтардың айтуынша, шағын мұз дәуірі деп аталған экстремалды климаттық оқиғалар болды. Салқындау факторы XIII ғасырдың аяғынан байқала бастап, 1550-1850 жылдары шарықтау шегіне жетті. Ол бүкіл әлемді жаулап алды, дегенмен солтүстік жарты шарда бұл көрініс ерекше болды. Жоғарыда айтылған оқиғалар Шығыс Азия, Қытай, Япония жерлерінде кездесті [Жилина, 2010: 206]. Осы уақыттағы климаттық өзгерістер қала өмірінде ашаршылыққа, әр түрлі ауруларға әкеп соқты. Бұл тікелей адам мен табиғаттың байланысын қиындатты.

1331-1353 жылдары "қара өлім"(черная смерть) деп аталатын дүниежүзілік оба пандемиясы пайда болып, көптеген халықтардың өміріне әсерін тигізді. Аталған індет Қытай аумағында, 1331 жылы Хэбэй провинциясында басталып, монғол әскерлері Монғолия жері арқылы Ұлы Жібек Жолы бойымен таратты. Жалпы бұл уақытта монғол әскері Жетісуды толық бақылауда ұстап отырды. Жібек Жолы сауда жолы Жетісу арқылы бірнеше бағытта өткен. 1340 жылдары індет Ыстық көл өзеніне жетті, оған дәлел археологиялық қазба кезінде қабір үсті тастардағы жазулардың табылуы. Баласағұн қаласында 1340 жылы, 1341 жылы Талас жерінде және Самарқандта оба таралды. Аяғында Алтын ордаға жетіп, әрі қарай Еуропа жеріне өтті. Ғалымдардың болжамы бойынша, қара індет Орта Азияның шөлейт жерлерінде басталып, Ұлы Жібек жолымен Қырымға 1343 жылы жеткен. Қара індеттің кесірінен халық санының 30-60% мерт болған, яғни 14 ғасырда дүниежүзіндегі адам саны осы пандемиядан кейін 450 миллионнан 350-375 миллионға дейін азайған. Жоғарыда айтылған мәліметтер бойынша еңбектер аз, дегенмен Жетісудағы қала мәдениеттің тоқтауына бірден бір әсер еткен фактор деп айтуға болады [Нурпеисов, Ауэзов: 2021].

Жетісуда болған саяси жағдайлар, Шағатай ұлысының жойылуы, сонымен қатар 14 ғасырда Алтын орда ішіндегі аласапыран кесірінен қала, елді мекендер әлсіреді. Жалпы айтқанда Жетісу монғол билеушілерінің (Чапар, Кебек, Тюкеме) билік үшін соғысатын орталықтарының бірі болды.

Жоғарыда көрсетілген факторларды саралап, оларды археологиялық деректермен салыстыра келе осындай түсініктерді қарастыра аламыз.

Аязды қыс және ыстық жаз уақыты, жалпы климаттық өзгерістер көп уақыт аралығында егіншілік, шаруашылыққа кері әсерін тигізді. Табиғи, саяси жағдайлар елді-мекен халықтарының қоныс аударуына әкеп соқты. Осындай орын алған жағдайлардың барлығы қалалардың біртіндеп құлауына себеп болды.

XIII-XIV ғасырларда Қаялық (Қойлық) қалашығы 800 га жерді алып жатты. Сонымен қатар, осы уақытта Қаялықпен қатар Талхиз елді мекені өркендеді. Дегенмен зерттеулерді қарап отырсақ, екі қаланың айырмашылығын байқауға болады. Қойлық қаласында XIV ғасырда жаңа құрылыстар

салынғанына көз жеткізіп отырымыз [Байпаков, 2016, 63-64]. Баласағұн қаласы XIV ғасырдың басында өмір сүруін тоқтатады. XIV ғасырдың екінші жартысында Каялық пен Эквиус (Екиогиз) қалалары туралы мәліметтер мүлдем жоқ. Деректерге сүйенсек, қытай карталарында 1331 жылдары тек Алмалық және Иланбалық туралы ақпарат кездеседі [Байпаков, Савельева, Чанг, 2005: 126].

Қалалардың жылдам өлуіне себеп болған басты факторлардың бірі - оба эпидемиясы болуы мүмкін. XIV ғасырдағы індет жаһандық болды, ал Жетісу болса Моңғол дәуірінің негізгі жүретін жолдарының бірі болды. Эпидемия, негізінен, халықтың тығыздығына байланысты қала тұрғындары үшін жойқын болды. Бұндай ойға археологиялық зерттеулер кезінде табылған құнды артефактілер әкеледі. Археологтар мұндай ескерткіштерді «апат-қалашық» деп атайды. Бұл халықтың кенеттен және аяқ асты кетуімен байланысты жүреді. Сонымен қатар, соғыс кимылдарының әсерінен болған өрт іздері анықталмайды.

Жетісу қалаларының өміріне әсер еткен тағы бір ұзақ мерзімді фактор Ұлы Жібек Жолындағы транзиттік сауданың әлсіреуі және тоқтатылуы болды. Бұл сауда байланыс Моңғол империясы үшін өте маңызды болды. Сауда жолының біртіндеп әлсіреуі XIII ғасырда империяның ыдырауымен байланысты болды. Бірақ Таяу Шығыс, Иран және Қытай елдері бір бірімен сауда байланыстарын тоқтатқан жоқ, бұған Каялық пен Тальхирде жүргізілген археологиялық қазба кезінде табылған жәдігерлер дәлел бола алады.

Осы процестерінің кесірінен Жетісуда қалалық өмір XIV ғасырда жоғалып кетеді. Шу мен Талас аңғарларының қалаларында біртіндеп әлсіреу басталады. Тараз қаласы XIV–XV ғасырларда өз өмірін тоқтады.

Қала мәдениетінің өсуіне әсер еткен саяси процестер. Экономикалық процестер, аграрлық революцияның екінші кезеңі.

Саяси жағдайда урбанизациялық процестердің маңызды факторы мемлекеттік құрылымдардың қалыптасуы мен білімнің дамуы болды. А.В. Коротаев пен Л.Е. Грининнің пікірінше, мемлекеттіліктің белгілері мен қалалардың пайда болуындағы байланыс кездейсоқ емес. Өйткені саяси, экономикалық, әлеуметтік процестер урбанизацияға әсер етіп, қалалардың дамуына себеп тигізеді [Korotaev, Grinin, 2007: 103].

Жалпы, мемлекет – әр түрлі функцияларды атқаратын кешенді интегративті институт. Ғалымдардың пікірінше, мемлекеттің, қалалық құрылыстың өсуіне әсері ететін бірнеше фактор ұсынылған. 1. Саяси және идеологиялық бірлікті құру; 2. Бірыңғай экономикалық шаруашылықты қалыптастыру; 3. Сыртқы қауіпсіздікті қамтамасыз ету; 4. әскери маңыздылықты күшейту үшін бекініс – қалаларды салу. Осындай қалалар көп тараған. 5. әлеуметтік стратификация жағдайында тәртіпті қамтамасыз ету және артық өнімді қайта бөлу; 6. Өндірістік шаруашылық үшін жағдай жасау [Зиняков, 2019, 932]. Ортағасырлық деректер бойынша, Жетісу жері мен Оңтүстік Қазақстандағы қалалардың дамуы әр түрлі деңгейде болды.

Ортағасыр уақытында аталған аймақтың экономикалық саласында аграрлық өзгерістер болды. Оған дәлел қолмен айналысатын егіншіліктің орнына әр түрлі әдістер шығарылды. Жер жырту үшін арнайы дайындалған темір соқа пайдаланды, кең таралған суару жүйесі, өсімдік түрлері, әр түрлі дәнді дақылдар өсіру көбейді. Темір соқаның маңыздылығы ерекше көрінді, оның кең қолданылуы егіс алқаптарының ауданын көбейтті.

Аграрлық революцияның ең басты көрінісі дәнді дақылдарды өсіру болды. Өсірілген астық шұңқырларда немесе арнайы бөлмелерде үлкен сазды ыдыстарда сақталды. Жетісуда негізгі нан дақылдарының ішінде бидай мен тары болды. Археологиялық қазба барысында астық қалдықтары бар шұңқырлар Жақсылық, Қойлық, Сумбе қалашықтарында жүргізілген қазба кезінде анықталған болатын.

Аграрлық революцияның басқа да маңызды факторларының қатарында суармалы егіншіліктің жетістіктері болды, бұл егіншілерге тұрақты, салыстырмалы түрде жоғары өнім алуға және ауылшаруашылығы нашар дамыған халықты азық-түлік, шикізатпен қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Егін жерлерін суару үшін бірнеше кішігірім арықтары бар, тармақтарға бөлінген ескі көлшік орындар пайдаланылды [Грошев, 1985: 33–34].

Аграрлық революцияның нәтижелері: Жетісу жеріндегі халық санының өсуі, оның тығыздығының артуы, отырықшы халықтардың таралуы, қуатты көші-қонның пайда болуын айтамыз. Сонымен қатар, артық тауарды сатуға, айырбастауға мүмкіндік ашылды [Гринин, 2007: 63–64].

Қорытынды. Осы уақытқа дейін жүргізілген зерттеулер Жетісудағы елді-мекендердің, қалалық мәдениетінің өркендеуі, сауда-байланыстың қарқынды дамуына әсер еткен процестердің бастысы-табиғат факторы болғанындығы дәлелденді. Жетісу - қалалар мен отырықшы мекендердің, егінші және көшпелі мәдениеттерді байланыстырушы міндетін атқарған өңір болды. Сак, үйсін кезінен қалған ескерткіштер арқылы табиғат факторының басты рөлде болғанын дәлелдей аламыз. Ол үшін ғалымдардың зерттеулері жан-жақты көзқараспен қаралды. Ерте ортағасырдағы Қарлұқтардан бастап Жетісуда үзілмей тіршілік болған және өңір арқылы өткен керуен жол материаллық дамуында аса маңызды орын алғандығын көрсетеді. Қала өмірінің өсуіне әсер еткен аграрлық өзгерістерге Жетісудағы бірнеше қалаларға жүргізілген археологиялық қазба нәтижесінде астық сақтайтын шұңқырлардың табылуы, суармалы егіс алқаптарының пайда болуын айтуға болады. XIV ғасырдың екінші жартысында Жетісуда қала мәдениет жойылып, толық күйреуге ұшырайды. Табиғаттың өзгеруінен бөлек, бірден бір себеп індеттің әлемдік деңгейде таралуы. Қытай жерінен таралған індет, Жетісу арқылы өтіп, Еуропаға жетті. Қала-мәдениет, сауда-байланыс, саяси процестердің тоқтап, өшуіне осы бір жағдай әсерін тигізді.

Жетісу мен Іле алабындағы ортағасырлық елді мекендер мен қалашықтарды археологиялық тұрғыдан зерттеу жұмыстарын қайта жандандырып, өңірдің негізгі мәселесіне айналдыру қажет. К.М. Байпақов, Т.В. Савельева және Ә. Төлеубаев зерттеген археологиялық ескерткіштерге жаңа, заманауи әдістемелер мен әдістерді пайдалана отырып, мульти пәнаралық бағытта кешенді экспедиция ұйымдастыру керек. Осы күнге дейін өңірде анықталған көптеген ортағасырлық қалашықтарда қазба жүргізілгенімен, толыққанды мәлімет алу қиын. Мысалы, Алакөл ойпатындағы Үшарал-Достық тас жолы бойында орналасқан 16 ортағасырлық қалашық пен керуен-сарайлардың нақты өмір сүру уақыты, шаруашылығы және мәдениеті жайында мәліметтер жоқтың қасы. Осындай мәселелер ірі (Қойлық, Талхиз және т.б.с.с) қалалардан басқа, өңірдің барлық дерлік ескерткіштерінде бар.

Сонымен қатар, жоғарыда айтылып кеткен Қапал-Қызылағаш 1 ортағасырлық қалашығының ашылуы, Жетісудағы қала мәдениетін зерттеу жұмыстарын қайта жаңғырту және көптеген ғалымдардың көңілін осы өңірге қайта бөлуге алып келеді деген ойдамыз.

Әдебиеттер

Аристов, 2001 – *Аристов Н.А.* Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения за падного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. Бишкек: Илим, 2001. 582 с.

Ақымбек, Шағырбаев, 2020 – *Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С.* 2019 жылы Жетісу өлкесіндегі ортағасырлық ескерткіштерге (төрткүлдерге) жүргізілген зерттеу жұмыстары // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «ХІІ Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. Алматы: Қазақ университеті, 2020. 182–194-бб.

Байпаков, Савельева, 2018 – *Байпаков К.М., Савельева Т.В.* Великий Шелковый путь и урбанизация Казахстана // Центральная Азия на Великом Шелковом пути. Алматы, 2018. 544 с.

Байпаков, Савельева, Чанг, 2005 – *Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг. К.* Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу. Алматы, 2005. 187 с.

Байпаков, Григорьев, 1999 – *Байпаков К.М., Григорьев Ф.П.* О топографии городища Тараз // Проблемы древней и средневековой истории Казахстана. Материалы II Международных чтений по творчеству Мухаммеда Хайдара Дулати. Алматы, 1999, 380 с.

Байпаков, Воякин, Терновая, 2016 – *Байпаков К.М., Д.А. Воякин, Г.А. Терновая.* Тенгрианство. Еуразияның мәдени мұрасы (ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін). Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2016. С. 121–154.

Байпаков, 2016 – *Байпаков К.М.* Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Книга III, часть I. Урбанизация Казахстана в XIII – начале XV вв. Алматы, 2016. С. 596.

Горячев, Мотов, 2018 – *Горячев А.А., Мотов Ю.А.* Археологический комплекс Бутакты I. Алматы, 2018.

Грошев, 1985 – *Грошев В. А.* Ирригация Южного Казахстана в средние века. Алма-Ата: Наука, 1985. 148 с.

Гринин, 2007 – *Гринин Л. Е.* Государство и исторический процесс. Т. 1. Эпоха формирования государства: общий контекст социальной эволюции при образовании государства. М.: КомКнига, 2007. 272 с.

Железняков, Жумай, 2021 – Железняков Б.А., Жумай Г., Суатаева Д.С. Средневековые памятники талгарского микрорегиона по данным археологии. вестник «Исторические и социально-политические науки». 2021. № 1 (68, июнь). С. 272–282.

Жилина, 2010 – Жилина Т.Н. Малый ледниковый период как одно из колебаний климата в голоцене и его последствия в Западной Сибири // Вестн. Том. гос. ун-та. 2010. № 340.

Korotaev, Grinin, 2007 – Korotaev A. V., Grinin L. E. Urbanization and the political development of the World System: a comparative quantitative analysis. *History and Mathematics*. Macrohistorical dynamics of society and state, eds. Malkov S. Yu., Grinin L. E., Korotaev A. V. Moscow: KomKniga, 2007. Pp. 102–141.

Нурпеисов, Ауэзов: 2021 – Нурпеисов М. И. Ауэзов Е. 2021. Судьба средневековых городов жетысу на трассе великого шелкового пути // Исторические и социально-политические науки. 2021. № 4 (67).

Сараев, 2007 – Сараев В.В. Принцип построения оросительных систем в предгорьях древнего Семиречья (К вопросу о земледелии на территории Семиречья в древности) // История и археология Семиречья. Алматы, 2007. № 3. 158 с.

Шакенов және басқа, 2023 – Шакенов С.Т., Мартыненко Р. С., Сакен Қ. Қапал-қызылағаш I ортағасырлық қалашығында жүргізілген алғашқы зерттеу жұмыстары // The II International Scientific and Practical Conference «Creation of new ideas of learning in modern conditions». Bordeaux, France. 2023. September 25–27. 296 p.

Зиняков, 2019 – Зиняков Н.М. Исторические предпосылки образования и развития средневековых городов Семиречья и Южного Казахстана // Вестник Кемеровского государственного университета. Кемерово, 2019. № 21 (4). С. 932–939.

References

Aristov, 2001 – Aristov N.A. Usuni i kirgizi ili kara kirgizi: Ocherki istorii i bita naseleniya zapadnogo Tyan-Shanya i issledovaniya po ego istoricheskoi geografii [Usuni and Kyrgyz or Kara-Kyrgyz:]. Bishkek: Ilim, 2001. 582 p. [in Russian]

Akymbek, Shagirbayev, 2019 – Akymbek E.Sh., Shagirbayev M.S. 2019 zhyly Zhetisu olkesindegi ortagasyrlyk eskertkisherterge (turtkulderge) zhurgizilgen zertteu zhumystary [In 2019, research works on medieval monuments (Tortkul) in the Zhetysu region were carried out]. *Ortalyk Asianyn yezhelgi zhane dasturli kogamdaryn tarikh-madeni murasy: zertteu, tusindir zhan aktau maseleri" atta "XII Orazbayev okulary" halykaralyk gylm-adistemelik conference materialdary. Zhauapty ed. by R.S.Zhumatayev*. Almaty: Kazakh University, 2020. Pp. 182–194. [in Kazakh]

Baipakov, Savelyeva, 2018 – Baipakov K.M., Savelyeva T.V. Velikii Shelkovii put i urbanizaciya Kazakhstana [The Great Silk Road and the urbanization of Kazakhstan]. *Centralnaya Aziya na Velikom Shelkovom puti*. Almaty, 2018. 544 p. [in Russian]

Baipakov, Savelyeva, Chang, 2005 – Baipakov K.M., Savelyeva T.V., Chang. K. Srednevekovie goroda i poseleniya SeveroVostochnogo Jetisu [Medieval towns and settlements of Northeastern Zhetysu]. Almaty, 2005. 187 p. [in Russian]

Baipakov, Grigoriev, 1999 – Baipakov K.M., Grigoriev F.P. O topografii gorodischa Taraz [About the topography of the Taraz settlement]. *Problemi drevnei i srednevekovoi istorii Kazakhstana. Materiali II Mejdunarodnih chtenii po tvorchestvu Muhammeda Haidara Dulati*. Almaty, 1999. 380 p. [in Russian]

Baipakov, Voyakin, Ternovaya 2016 – Baipakov K.M., Voyakin D.A., Ternovaya G.A. Tengrianstvo. Euraziyany madeni murasy [Tengri. Cultural heritage of Eurasia] (yezhelgi dauirden bugingi kunge dein). Almaty: A.H. Margulan atyndagi Archeology Institutes, 2016. 736 p. [in Russian]

Baipakov, 2016 – Baipakov K.M. Drevnyaya i srednevekovaya urbanizaciya Kazakhstana [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan]. *Kniga III. Chast I. Urbanizaciya Kazakhstana v XIII – nachale XVv*. Almaty, 2016. 596 p. [in Russian]

Goryachev, Motov 2018 – Goryachev A.A., Motov Yu.A. Arheologicheskii kompleks Butakti I [Butakty I Archaeological Complex]. Almaty, 2018. [in Russian]

Groshev 1985 – Groshev V. A. Irrigaciya Yujnogo Kazakhstana v srednie veka [Irrigation of Southern Kazakhstan in the Middle Ages]. Alma Ata: Nauka, 1985. 148 p. [in Russian]

Grinin, 2007 – Grinin L. E. Gosudarstvo i istoricheskii process [The State and the historical process]. T. 1. Epoha formirovaniya gosudarstva_ obschii kontekst socialnoi evolyucii pri obrazovanii gosudarstva. M.: KomKniga, 2007. 272 p. [in Russian]

Zheleznyakov, Zhumai, Suataeva, 2021 – *Zheleznyakov, B.A. , Zhumai, G. , Suataeva, D.S. Srednevekovie pamyatniki talgarskogo mikroregiona po dannim arheologii* [Medieval monuments of the Talgar microregion according to archaeology]. *Istoricheskie i socialno_politicheskie nauki. Bulletin of Historical and Socio-Political Sciences*. 2021. № 1 (68). Pp. 272–282. [in Russian]

Zhilina, 2010 – *Zhilina T. N. Malii lednikovii period kak odno iz kolebaniy klimata v golocene i ego posledstviya v Zapadnoi Sibiri* [The Little Ice Age as one of the Holocene climate fluctuations and its consequences in Western Siberia]. *Vestn. Tom. gos. un_ta*. 2010. № 340 [in Russian]

Korotaev, Grinin, 2007 – *Korotaev A. V., Grinin L. E. Urbanization and the political development of the World System: a comparative quantitative analysis. History and Mathematics. Macrohistorical dynamics of society and state*, eds. Malkov S. Yu., Grinin L. E., Korotaev A. V. Moscow: KomKniga, 2007. Pp. 102–141. [In English]

Nurpeisov, Auezov, 2021 – *Nurpeisov M. And Auezov E. Sudba srednevekovih gorodov jetisu na trasse velikogo shelkovogo puti* [The fate of the medieval cities of Zhetysu on the route of the Great Silk Road]. *Vestnik. Istoricheskie i socialno politicheskie nauki*. 2021. № 4 (67). [in Russian]

Saraev, 2007 – *Saraev V.V. Princip postroeniya orositelnykh sistem v predgoryah drevnego Semirechya_K voprosu o zemledelii na territorii Semirechya v drevnosti, Istoriya i arheologiya Semirechya* [The principle of building irrigation systems in the foothills of the ancient Semirechye]. Almaty, 2007. No 3. 158 p. [in Russian]

Shakenov, Martynenko, Saken, 2023 – *Shakenov S.T., Martynenko R. S., Saken K. Kapal-kyzylagash 1 ortagasyrlyk kalashygynda zhurgizilgen algashky zertteu zhumystary* [The first research work carried out in the medieval town of kapal-kyzylagash 1]. *The II International Scientific and Practical Conference "Creation of new ideas of learning in modern conditions*. Bordeaux, France. 2023. September 25–27. 296 p. [in Kazakh]

Zinyakov, 2019 – *Zinyakov N.M. Istoricheskie predposilki obrazovaniya i razvitiya srednevekovih gorodov Semirechya i Yujnogo Kazakhstana* [Historical background of the formation and development of the medieval cities of Semirechye and Southern Kazakhstan]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta*. Kemerovo. 2019. No 21 (4). Pp. 932–939.

МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ/CONTENT
ОТАН ТАРИХЫ. 2025. Т. 28. № 4

<i>Uryustyumova A., Sadvakassova Zh., Omurova Zh.</i> KAZAKHSTAN-KYRGYZSTAN CULTURAL DIPLOMACY (2015–2025): THE ROLE OF TURKSOY AND OTHER CULTURAL PLATFORMS.....	990
<i>Sailaubaeva A.K., Zhumatai S.</i> THE ROLE OF THE AKHMET RIZA MADRASAH IN THE EDUCATIONAL AND ENLIGHTENMENT ACTIVITIES OF THE SEMEY REGION.....	1000
<i>Akshanova A.M., Otepova G.E., Kabidenova Zh.D.</i> NATIONAL PERSONNEL POLICY IN THE PAVLODAR REGION UNDER THE FUNCTIONAL NORM OF KORENIZATSIYA (INDIGENIZATION).....	1009
<i>Kapassova G., Sadvakassova Zh., Kaliyeva K.</i> HISTORICAL FORMATION AND DEVELOPMENT TRENDS OF TOURISM IN THE ALAKOL AND ISSYK-KUL REGIONS: A COMPARATIVE ANALYSIS.....	1020
<i>Dossymova M.K.</i> THE GENERAL SITUATION OF THE OTTOMAN EMPIRE AND RUSSIA IN THE FINAL STAGES OF THE FIRST WORLD WAR.....	1033
<i>Baigabatova N., Abdrakhim M.</i> ADAPTATION CHALLENGES OF ETHNIC REPATRIATES IN POST-SOVIET KAZAKHSTAN: A HISTORICAL-CONTEXTUAL ANALYSIS.....	1050
<i>Dalayeva T., Idrissova A.</i> VISUAL SYMBOLISM OF ECONOMIC HISTORY IN TEXTBOOKS ON THE MODERN HISTORY OF KAZAKHSTAN (SECOND HALF OF THE 20TH–EARLY 21 CENTURIES).....	1063
<i>Sadvakassova Zh., Kapassova G.</i> KAZAKHSTAN KYRGYZ AND KYRGYZSTAN KAZAKHS: ETHNODEMOGRAPHIC TRANSFORMATION AND MIGRATION IN THE FIRST DECADE OF INDEPENDENCE.....	1080
<i>Zhussip S.A., Nurpeisov Y.K., Maslov Kh.B.</i> ALASH ORDA'S SOVEREIGN FOREIGN POLICY: NEGOTIATIONS WITH THE CZECHOSLOVAK DELEGATION (1918-1920).....	1091
<i>Токашева А.Н., Жуманова А.З.</i> 1944 ЖЫЛҒЫ БКП(Б) ОРТАЛЫҚ КОМИТЕТІНДЕГІ ТАРИХШЫЛАР КЕҢЕСІ: КЕҢЕС ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТ.....	1107

Сулейменова А.Т.

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ БАҚЫЛАУ КОМИССИЯЛАРЫНЫҢ ҚҰЖАТТАРЫ ҚАЗАҚСТАНДА
1925–1933-ЖЫЛДАРЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН НАУҚАНДАРДЫ
ЗЕРТТЕУДІҢ ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ.....1117

Абсаликов А.А., Бисенова Г.А.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ О КОК ОРДЕ (СИНЕЙ ОРДЕ) И АК ОРДЕ
(БЕЛОЙ ОРДЕ): ПРОБЛЕМЫ ЛОКАЛИЗАЦИИ И РЕКОНСТРУКЦИИ
В ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ.....1136

Молдин Б.А., Мәден А.Т.

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ХАЛЫҚ НАРАЗЫЛЫҚТАРЫ МЕН КӨТЕРІЛІСТЕРІ МӘСЕЛЕСІНЕ
ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ.....1148

Бейсенбаева Г.К., Касенова А.Д., Богенбаева А.К.

ПОЛЕВЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЛЯ ШКОЛЬНИКОВ.....1166

Рахметова Ә., Сарсембаева Г.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУДЫҢ ЖАҢА
БАҒЫТТАРЫ (2021–2025 жж.).....1177

Есназарова З.Б.

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ И СОЦИАЛЬНО-
ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГОРОДОВ
КАРАКАЛПАКСТАНА. 1873–1926 гг.....1189

Базарбаев К., Амирбек А., Акдениз Э.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-
САЯСИ САНАСЫНДАҒЫ ТҮРКИЯ ФАКТОРЫ.....1205

Шолахов М.Г., Алпысбес М.А.

РЕФОРМЫ ЖАНГИР-ХАНА.....1215

Мамраймов С.Д.

1937 ЖЫЛҒЫ №00447 БҰЙРЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
КЕҢЕСТІК РЕПРЕССИЯЛЫҚ АППАРАТТЫҢ
ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ТЕТІКТЕРІ.....1230

Ескалиев С.А., Айтенов Ж.К.

КОММУНИСТІК ПАРТИЯ МЕН КЕҢЕСТІК МЕМЛЕКЕТТІЛІК:
ТОТАЛИТАРЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ЭВОЛЮЦИЯСЫ
(ТАРИХИ АСПЕКТ).....1245

Сағнайкызы С., Сартаев С.А., Нусунбаева С.А.

КОРРУПЦИЯ И ПОЛИТИЗАЦИЯ: ОТРАЖЕНИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ
ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСКОЙ АССР НА СТРАНИЦАХ
ГАЗЕТЫ «ЕҢБЕКШІ ҚАЗАҚ» (КОНЕЦ 1920-х – НАЧАЛО 1930-х ГОДОВ).....1260

Қуаныш С.О., Айдосынова Г.Ж., Мурзаходжаев Қ.М. АТЫРАУ Өңіріндегі қуғын-сүргін: өлім жазасына кесілген дін өкілдері.....	1271
Хайдаров Т.Ф., Бейсембаева А.Р. XIV ғасырдың екінші жартысында жошы ұлысында болған індет.....	1284
Түлебаев Д.Ж., Симтиков Ж.К. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХЫНДАҒЫ ТІЛДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК РӨЛІ.....	1293
Ашимова У.А., Қалшабаева Б.К. ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ДӘСТҮРЛІ КИІМІНДЕГІ ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕР: МӘДЕНИ ЖАД ПЕН ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ТҮЙІСІНДЕ.....	1304
Kabuldinov Z.Y., Mussabalina G., Beisembayeva A. KAZAKH-OIRAT RELATIONS IN THE CONTEXT OF REGIONAL TRANSFORMATIONS IN CENTRAL ASIA (15 th – EARLY 17 th CENTURIES).....	1319
Ерғабылов А.Е. ЖЕТІСУ ЖӘНЕ ІЛЕ АЛАБЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІНДЕГІ КЕЙБІР ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР (1991-2023 ЖЖ. ЗЕРТТЕУЛЕР НЕГІЗІНДЕ).....	1331

Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты
Алматы қ., Шевченко көш., 28
Тел/факс: +7 727 261 67 19
e-mail: kazhistory@bk.ru